

HÁNYFÉLE VILÁGIRODALOM?¹

AZ ELSŐ NEMZETKÖZI KOMPARATISZTIKAI SZAKLAP ANGOLSZÁSZ ANYAGA A MAGYAR IRODALOM ÉRD- EKE ÉS AZ ANGLIAI PERSPEKTÍVA KÖZÖTT²

CODÁU ANNAMÁRIA

BEVEZETÉS: MIÉRT NEM EGYFÉLE?

Ugyan az összehasonlító irodalomtudomány koncepcióját és művelésének módját az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Kolozsvár, 1877–1888, a továbbiakban: *ÖIL*) szerkesztői és közreműködői különböző módon gondolták el, ezek a félreértések sosem látszanak explicit módon a szaklap oldalain. Akkor mégis mi alapján gyanakodhatunk erre a diszkrpanciára? Hogyan érhetjük tetten, mi okozza? Milyen általánosabb következtetésekhez vezethet el a XIX. század második felében intézményesülő új diszciplína helyzetére vonatkozóan?

A Meltzl Hugó és Brassai Sámuel által alapított lapról szóló eddigi vizsgálatok általános rálátást nyújtanak az *ÖIL* világirodalom-koncepcióját illetően, arra törekedve,

¹ A dolgozat átdolgozott, angol nyelvű változata: "The *Acta Comparationis Litterarum Universarum* (1877–1888) from the Perspective of its British Collaborators." *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, 10 (2017): 106-119.

² A munka elkészítéséhez szükséges támogatást a Bethlen Gábor Alapból a Sapientia Hungariae Alapítvány biztosította a szerző számára.

hogy ezt az egyedi elgondolást minél pontosabban és árnyaltabban körvonalazzák. Szokás ezt a goethei világirodalom-fogalomhoz viszonyítani, annak egyféle adaptálásaként értelmezni,³ valamint kulturális cserekereskedelemként jellemezni, melynek velejárója a népek közötti szellemi közeledés szorgalmazása a kölcsönös fordításirodalom révén, továbbá a népköltészetben felfedezni vélt lappangó „világirodalmiság” promotálása egy olyan tudományos hálózatban, mely az európai tudós társaságnak a XVIII. századtól eredeztethető eszméjére emlékeztet, s melynek talán legjelentősebb részdiszciplínája a fordítástudomány.⁴ Meltzl szemléletében a világirodalom módszertani alapja az összehasonlító vizsgálat, mely két alapvető módon valósítható meg: elsősorban közvetlenül, a művek eredeti nyelven való összevetésével – ez indokolja a lap többnyelvűségét; ha pedig ez nem lehetséges, akkor az összehasonlítás közvetett módja a fordítás, a vizsgálódás tárgyát pedig a kötött formájú művek képezik.⁵ Az *ÖIL*-nek mindezek a törekvései tulajdonképpen azt jelzik, hogy a lap „a nyelvek közti sajátos kommunikációs helyzetben szemlélte az irodalmat, s a remekműveket nem egy nemzethez vagy nemzeti nyelvhez, hanem épp a nyelvek közti párbeszédhez kötötte.”⁶ A köztesség nemcsak a világirodalomról való gondolkodására, hanem magának a lapnak a helyzetére is jellemző, sőt, tulajdonképpen a köztes pozíció, a folyamatos közvetítési gesztusok és érdekegyeztetések képezik az *ÖIL* létmódját. Ezt az angolszász kapcsolatok vizsgálata a későbbiekben egyre jobban kidomborítja, többek között az által, ahogyan a lap a „hungarológiai” vonal és a nemzetközi irodalmi folyamatok között próbál egyensúlyozni.⁷

³ Például Gaal György, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975); Fried István, „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában. Kolozsvár–Szeged–Meltzl–Zolnai”, *Tiszatáj* (2007. március): 95–107, valamint David Damrosch, „A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei”, ford. Kupán Zsuzsanna, *Irodalomtörténet* 2 (2007): 161–179.

⁴ Fried István, „Fejezetek a magyar összehasonlító irodalomtudomány történetéből”, in uő, *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba* (Budapest: Lucidus Kiadó, 2012), 66–69.

⁵ Gaal, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, 19–21.

⁶ T. Szabó Levente, „Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága az 1870-es években: az Acta Comparationis Litterarum Universarum – egy kutatás keretei”, in „... hogy legyen a víznek lefolyása...”, szerk. Benő Attila et al. (Kolozsvár: Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2013), 455.

⁷ T. Szabó Levente, „Negotiating the Borders of Hungarian National Literature. The Beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the Rise of Hungarian Studies (Hungarologie)”, *Transylvanian Review* 1 (2013): 57.

Az eddigiekben ismertettek az *ÖIL* szerkesztői szándékairól szólnak a világirodalom művelésének szempontjából, ami azonban korántsem garantálja, hogy mindezt sikerült is a gyakorlatba átültetni. Mint Fried István megjegyzi, „Meltzl folyóiratának szerkesztői eltökéltsége a tudatos (világ)irodalmi szervezőtől származik, ám a beérkezett anyag inkább a résztvevők választásától függött, így jöllehet nem a szerkesztői szándék cáfolataként, mégis – egy lehetséges másik elgondolás is reprezentálódik”.⁸ Ugyanakkor itt nem csupán egyetlen másik elgondolásról lehet szó, hanem valószínűleg *többről* is, hisz a lap saját korában olyan médiumként szolgál, melynek a világirodalomról szóló koncepciójához a csaknem százhusz, nagyrészt külföldi munkatárs a saját kultúra logikája felől próbál kapcsolódni. Így gyanítható, hogy a folyóirat hálózatának laza szerveződése eltérő szándékokkal, eltérő nézetekkel rendelkező egyéneket tart össze. Így többféle világirodalom-koncepció jelentkezik nemcsak a lapon belül, hanem a lap körüli diskurzusban is, ami leginkább az *ÖIL*-lel szemben felállított elvárások és a szerkesztői elképzelések ütközéséből következtethető ki. Amennyiben globálisan közelítjük meg az *ÖIL*-t, e törésvonalak kevésbé figyelhetők meg – az egyes szövegcsoportok összevetése azonban felszínre hozza a félreértéseket, és kiderülhet, hogy hányféle világirodalom-koncepció fér meg látszólag minden problémától mentesen egymás mellett, s hogy mindez milyen folyamatoknak, illetve gesztusoknak köszönhető.

A dolgozat egy jól körülhatárolható szövegcsoport, az *ÖIL* angolszász anyaga felől közelíti meg e kérdéseket. Angolszász anyag alatt a következő típusú szövegeket érthetjük:

1. az angol nyelvű szövegek (1.1. eredeti angol szépirodalom/folklór, 1.2. magyarból fordított szépirodalom/folklór, 1.3. más nyelvből fordított szépirodalom/folklór, 1.4. cikk/tanulmány/esszé/recenzió),
2. magyar nyelvű szöveg valamilyen angolszász kérdéskörben,
3. más nyelvű szöveg (3.1. angol szépirodalom/folklór fordításban, 3.2. angolszász kérdéskört érintő szövegek),
4. a *Bibliographie*, a *Szemle* és a *Correspondance* nevű rovatok angolszász érdekelttségű szövegrészei.

Az angolszász anyag sajátossága, hogy bár száma többek között a német forráshoz képest jóval kisebb, és időtartama is korlátozottabb (1877–1881 között; ezután, amennyire a ko-

⁸ Fried, „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában”, 102.

lozsvári könyvtárakban fellelhető egyre hiányosabbá váló lapszámokból végig lehet követni, már Butlertől, az angliai hálózat központi figurájától sem közölnek fordításokat), ennek ellenére jelentős szereppel bír a lap történetének kulcsfontosságú pillanataiban – így az alapítás első éveiben, valamint az 1879/80-as szimbolikus váltásnál is jelen van. Az angolszász kapcsolatok és a lap angolszász fogadtatása ugyanakkor meglehetősen „beszédes” módon világítja meg azt, hogy amit a külföldi kultúra érdekesnek tart a lapban, az a magyar közeg számára kétely forrása lehet. A lapban és a lap körül jelentkező magyar és angol perspektívák egymás mellé helyezéséből így kiderül, hogy céljai a különböző kultúrák felől mennyire más-képp értelmeződtek. Ennek alapján megállapítható, hogy a lap koncepciója talán túl bonyolultnak bizonyult. Ezt különféle paradox helyzetek, többek között a magyar és az angol sajtó visszajelzései is szemléltetik: így míg a magyarok számára az *ÖIL* nem volt eléggé „magyar”, az angolok számára pont a lap „magyarsága” lehetett vonzó. Ugyanígy szorult kétféle elképzelés közé a folyóirat a folklór tanulmányozásának és gyűjtésének tekintetében is: míg a magyar népdalok angol fordítása a magyar irodalom érdekeit szolgálta, egy magyar folklórtársulat megalapítására irányuló javaslat Meltzl kezdeményezésére inkább az angliai, antropológiai beállítottságú „The Folklore Society” mintájára utal, mintsem a magyar folklórgyűjtési gyakorlatra. Úgy tűnik, az *ÖIL* folyamatos önreflexiói mellett úgy tudta ezeket a különféle érdekeket összeegyeztetni, valamint az egymástól eltérő koncepciókat összehangolni, hogy olyan kultúraközvetítő figurákat vont maga köré, akiket saját komparatistikai céljaik mellett legitimációs forrásként is felmutathatott – ilyen az angliai Edward Dundas Butler, a magyar irodalom talán legfontosabb angliai közvetítője a korszakban. Elképzelésünk szerint a különböző koncepciók ezeknek az érdekegyeztetéseknek és kulturális mediálásoknak köszönhetően férhetnek meg egymás mellett látszólag minden probléma nélkül.

A dolgozat ennek megfelelően legalább három fő világirodalom-koncepcióról kíván szólni: a korabeli magyar irodalmi diskurzus elképzeléseiről, az angolszász perspektíváról és az *ÖIL*-nek e kettő viszonylatában értelmezendő, a szerkesztők által folyamatosan újrafogalmazódó állásfoglalásairól.

„ANGOL” VILÁGIRODALOM – „MAGYAR” VILÁGIRODALOM?

Az *ÖIL* angolszász anyagának vizsgálata során kiderül, hogy a szerkesztők⁹ fő törekvése a fordítási tevékenység által egy olyan csatorna megnyitása lehetett, mely révén az angol

⁹ Az *ÖIL* angliai szerkesztői olyan egyéniségek, akik függetlenül attól, hogy intézmények képviselőiben (British Museum) vagy magántudósokként foglalkoznak különböző népek irodalmával, mind benne

nyelvű közeg számára hozzáférhetővé váltak más kultúrák szövegei (például magyar, cigány, német vagy francia versek és népdalszövegek fordítása). Másrészt a kánonba illeszkedő angol szerzők (William Langland, Alfred Tennyson, John Milton, Samuel Taylor Coleridge, William Wordsworth, Robert Browning) műveiről a lap számára német, portugál és olasz átköltések születtek. Az angol szerkesztők tevékenysége tehát általánosságban véve egy olyan világirodalom-koncepciót mutat, melynek értelmében egyrészt valamely líracentrikus hiperkánon mentén tájékozódtak, másrészt egy antropológiai alapú irodalomszemléletből kiindulva a folklórszövegeket a „kis irodalmak” lényeges jegyeit hordozó alkotásokként tekintették. Ebben feltehetőleg az *ÖIL* szerkesztői elképzeléséhez való igazodás is szerepet játszhatott. Ez az irány ugyanis megegyezik Meltzl fentebb említett, a líra esztétikai elsődlegességével kapcsolatos elgondolásával, mely szerint az összehasonlítás tárgya csakis a forma lehet, nem pedig a tartalom.¹⁰ Ezt az irányvonalat leginkább E. D. Butler tevékenysége követi, aki összesen tizenkét verset (Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól, Vajdától stb.) és tizennégy népdalt fordított magyarból angolra az *ÖIL* számára. A többi angliai szerkesztő mindössze egy-két szövegfordítással járult hozzá a korpusz megteremtéséhez, így az ő egyéni koncepciójukból nem lehet következtetéseket levonni.

A folyóiratban publikált nem szépirodalmi szövegek ugyanakkor az angol irodalommal csupán más irodalmakkal való viszonyban foglalkoznak, s a recenziószerű rövid ismertetések során különféle európai szakmunkákra hívják fel az olvasók figyelmét. Mindebből világosan látszik, hogy az *ÖIL*-ben az olyan anglistikai tevékenység, mely az angol irodalom népszerűsítését tűzné ki céljául, nagyon minimálisan érvényesült; az angliai szerkesztők esetében inkább a „kifelé” való érdeklődés látszik, aminek legerősebb magyarázatát a hibrid identitásukban és az európai kultúrában való kiterjedt mozgásterükben, valamint E. D. Butler esetében a Kelet-Európára specializálódó munkakörben és az *antiquarianist* mozgalom sajátos hozzáállásában kereshetjük. Erről a későbbiekben részletesebben szót ejtünk. Ezenkívül az összehasonlító irodalom-koncepció körvonalazása tekintetében az *ÖIL* járulékosabb szövegrészei, azaz a

tartózkodnak egyrészt a londoni irodalmi és tudományos élet szférájában, másrészt az európai mozgalmak, transznacionális jelenségek áramlatában is. Az *ÖIL* iránti érdeklődésük alapjai a kozmopolitizmus, az áthagyományozott orientalizmus, a fordítás lehetősége vagy a bikulturális identitás lehetnek. A tizennégy angliai munkatárs (James Baynes, Edward Dundas Butler, Nicolas Díaz de Benjumea, Arthur Diósi, Kate Freiligrath-Kroeker, John H. Ingram, Leopold Katscher, E. Les., Friedrich Marc, Theodor Marzials, Frederic Russell, S. Van Straalen, Ralph Whitehead, Helen Zimmern) közül azonban – annak ellenére, hogy mind nevüket adják a vállalkozáshoz, ezzel mintegy fenntartva a hálózatot – nem mindenki végez annyira látványos tevékenységet, mint E. D. Butler.

¹⁰ Gaal, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, 20–21.

Bibliographie, a *Szemle* és a *Correspondance* című rovatok meglehetősen sokat elárulnak, hiszen a szerkesztők munkatársaik tevékenységére többek között ezek révén hívják fel a figyelmet, jelezve egy-egy kiadványuk megjelenését vagy előkészületét, továbbá azt is, hogy különféle angliai folyóiratokban komparatiztikai szempontból mely érdekes vagy relevánsnak gondolt cikkek, tanulmányok jelentek meg. Például már a bibliográfiai rovatban szereplő címek alapján is látható, hogy az angliai szakmunkák közül melyek tekinthetők komparatiztikai tárgyúnak – vagyis melyekről vélik azt az angliai munkatársak, továbbá a lap szerkesztői, hogy illeszkednek az *ÖIL* világirodalom-konceptiójába: olyan művek, amelyek valamilyen módon az összehasonlítás módszerére alapoznak,¹¹ amelyek távolibb/egzotikusabb kultúrák nyelvére és/vagy irodalmára vonatkoznak,¹² fordítások,¹³ van példa útinaplóra¹⁴ és az angolok számára írt magyar nyelvtanra.¹⁵ Ezek említése semmiképpen nem tekinthető esetlegesnek, hiszen az egyes címek által jelzett témakörök és megközelítésmódok mind visszatérnek a lapban, sőt, időnként az érdeklődés középpontjába kerülnek, mint például az izlandi és a cigány folklór, illetve Gotthold Ephraim Lessing *Bölcs Náthán* című drámája.

E munka az előzőekben kizárólag a lapban közölt angolszász relevanciájú szövegek felől, tehát egy szűkebb körben kívánt megragadni egy bizonyos világirodalom-konceptiót, melynek érvényesülését tágabb kontextusból szemlélve még nagyobb biztonsággal elfogadhatjuk. A tágabb kontextus az angol társadalomtudományok erőteljes antropológiai beállítottsága a XIX. század második felében. E szemlélet a század első felének etnológiai mozgalmából nőtt ki, melynek értelmében az 1850-es évekre már sokan kutatták és gyűjtötték/rögzítették a „nép” gyorsan tovatűnő hiedelmeit és szokásait. A népi mozgalom előzménye pedig a XVI. századig visszavezethető *antiquarian* hagyomány, melynek képviselői nemcsak a népi kultúra tárgyi lenyomatait mint a múlt

¹¹ Az alábbi néhány lábjegyzetben csak szemléltetésképpen említünk olyan címeket – az áttekinthetőség érdekében bibliográfiai adatok nélkül –, amelyeket az *ÖIL* bibliográfiai rovata különféle lapszámban sorol. Például Jane F. Butler: *The Book of Job compared with the Book of Psalms*.

¹² Például G. Browning: *On the old Northern (Icelandic) language and literature*, V. Thomsen: *The Relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state. Three lectures delivered at the Taylor Institution, Oxford in May 1876*, W. H. M. A. Lowe: *The fragment of Talmud Babli Pe Sachim of the ninth or the tenth century in the University library, Cambridge. Edited, with notes and an autotype facsimile*, Charles Leland: *The English Gipsies and their language*.

¹³ Th. Arnold: *Beowulf a heroic poem of the 8. Cent. with a transl., notes and appendix*, E. D. Butler: *Hungarian Poems and Fables for English Readers. Selected and translated*, Andrew Wood: *Nathan the wise. A dramatic poem by Lessing; translated into english blank verse stb.*

¹⁴ Andrew F. Crosse: *Round about the Carpathians*.

¹⁵ Ignatius Singer: *Simplified Grammar of the Hungarian Language*.

jeleinek hordozóit („popular antiquities”), de a nép szövegeit is összegyűjtötték. A romantika múlt iránti nosztalgiája járult hozzá a népi kultúra pozitív fényben való megítéléséhez, s Walter Scott példáját követve kezdték figyelni a népi mesék, legendák, balladák felé fordítani.¹⁶ A brit antropológia tehát egyrészt a saját nép folklórja iránti érdeklődésből, másrészt a civilizálatlannak vagy egzotikusnak tartott népek tanulmányozására alapozó etnológiából nőtt ki, így nem véletlen, hogy az 1878-ban megalakuló „The Folklore Society” vezetői között antropológusok is találhatók.

Ebből az antropológiai irányultságú szellemi környezetből fogadva az *ÖIL*-t, az angliai munkatársak számára feltehetően nem volt nehéz a kolozsvári alapítású lap antropológiai jellegű folklórcentrikusságával azonosulni. Mindenesetre elfogadhatóbb lehetett egy angliai személy esetében, mint a magyar közeg számára, melynek etnocentrikussága e korszakban a folklór kutatásában és tanulmányozásában is kizárólag a saját nemzeti értékei kidomborítására irányult.

Más szempontból éppúgy érthetetlen és integrálhatatlan volt a magyar diskurzus számára az *ÖIL* tevékenysége, s ez elsősorban abból ered, hogy a magyar környezet részéről a világirodalom tanulmányozását tekintve szintén megfogalmazódott egy bizonyos elvárás. A magyar sajtó kezdetben lelkesedéssel fogadja az *ÖIL*-t, remélve, hogy a lap a magyar irodalomról szóló diskurzust fogja külföldön fenntartani és ellenőrizni.¹⁷ Ugyanazt a vindikációs és erkölcsi hozzáállást várták el, mint amit az Akadémia által támogatott és Hunfalvy Pál által szerkesztett *Litterarische Berichte aus Ungarn* (1877–1880), majd az ennek folytatójaként jelentkező *Ungarische Revue* (1881–1885) hirdett.¹⁸ Ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy az *ÖIL* így nem volt hajlandó, pontosabban nem így volt hajlandó megvalósítani a hungarológiát, hiszen, mint ez később kiderül, alapvetően Meltzléknek is határozott szándéka volt a magyar irodalom érdekében tevékenykedni. A lap mind kedvezőtlenebb fogadtatásban részesült a magyar közegben. Az *ÖIL* számára további minta lehetett volna a szintén 1877-ben Budapesten indított, Heinrich Gusztáv által szerkesztett *Egyetemes Philologiai Közlöny* szigorú tudományossága és filológiai alapossága, mely mellett az *ÖIL* ötletszerű, spontánabb szerveződésű volt, s a kortársak számára, úgy tűnik, nem férhetett meg egymás mellett a tudományosság egyszerre két különböző értelmezése.¹⁹

¹⁶ George W. Stocking Jr., *Victorian Anthropology* (New York: The Free Press, 1987), 47–71.

¹⁷ T. Szabó, „Negotiating the Borders of Hungarian National Literature”, 52.

¹⁸ Uo., 52–53.

¹⁹ Fried, „Fejezetek a magyar összehasonlító irodalomtudomány történetéből”, 65–68.

Felmerül a kérdés: hol helyezkedik el az angliai és a magyar horizontokhoz képest az *ÖIL* világirodalom-konceptiója? Valahol a hungarológia és a nemzetközi irodalmi folyamatok között, egy köztes pozícióban, melynek megtartása korántsem volt konfliktusmentes. A szerkesztőknek folyton küszködniük kellett a magyar és nemzetközi sajtó által a lapra rávetített sztereotípiákkal, a lappal szemben megfogalmazódó elvárásokkal vagy a koncepció rétegzettségét láthatatlanná tevő behatárolásokkal. E félreértések különösen jellemzőek voltak a lap fennállásának első két évére (eredetileg ennyi időre tervezték Meltzlék), de az 1879 januárjával kezdődő új évfolyam fordulata után sem maradt problémától mentes az *ÖIL* önpozicionálása.

Az *ÖIL* meglehetősen sokat idézi és kommentálja az angol, valamint a magyar sajtó viszonyulását saját kezdeményezéséhez, s e perspektívák szembesítése során kap újabb körvonalat az *ÖIL* koncepciója. A kizárólag az *ÖIL*-ben idézett vélemények vizsgálata különös fontossággal bír, hiszen a szerkesztők e gyakorlata az önreflexió egy mozzanatára világít rá, amely egyúttal jelzi, az *ÖIL* részéről a „magyarázkodás” nem esetleges, hanem bonyolult érdekegyeztetésbe (*negotiation of meaning*) ágyazott önlegitimáció, s így tudatos gesztus.

Az *ÖIL*-nek rögtön az első évfolyamtól folyamatosan küzdenie kellett a magyar sajtó nagy részének elégedetlenkedéseivel, amely számára érthetetlennek bizonyult a lap által képviselt többnyelvűség elve, s mely egyebek mellett kevesellte a magyar nyelvű szövegeket. Ezzel ellentétben a lap törekvése volt olyan alternatívát kínálni az összehasonlító irodalomtudomány számára, amely összehangolja a nemzeti kultúra érdekeit és értékeit egy világirodalmibb perspektívával. Azaz felajánlotta

a nemzet és a nemzetközi olyan újraértési kísérleteit, amely nem kívánja eltüntetni a nemzetet vagy a nemzetit, de tudatosítja azt, hogy a nemzetinek a transznacionális folyamatokba való beágyazása és a különféle nemzeti irodalmi jellegnek az eredeti nyelvi környezetet tekintetbe vevő összehasonlítása új esélyt adhat azoknak a politikai és társadalmi feszültségeknek (...) az oldására is, melyek annyira nyomasztották, zavarták vagy bosszantották a lap szerkesztőit is.²⁰

A nacionalista jellegű irodalomértelmezésből való kibillentések a szerkesztők számára természetesen és magától értetődőek voltak abban az értelemben, hogy abból a sajtó-

²⁰ T. Szabó Levente, „A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége”, *Helikon* 4 (2014): 551–552.

tos nyelvi és kulturális közegből nőttek ki, amely az általuk megélt mindennapok tapasztalatából származott. Ez az elgondolás azonban túl rétegzettnek vagy bonyolultnak mutatkozott nemcsak a magyar sajtó egy része, hanem talán az angol számára is, hisz minden olyan jelzés, amelyre a szerkesztőség valamiképpen reagált, egyfajta leegyszerűsítéssel beszélt az *ÖIL*-ről. Magyarország felől a nemzetről szóló diskurzusba való bele nem illeszkedést látták, ami erős frusztrációt váltott ki a lap szerkesztőiből, és értékeitől sem mentes éles elhatárolódást eredményezett:

... a Főv. Lapok, Magyarország és a Nagyvilág és a többi naturalisták, kik új tárgyakhoz akarván hozzászólni, de *semmit sem értvén belőlők*, a magy. publikumot szándékosan vagy szándéktalanul mystificalják velök – a helyett hogy egyszerűen béjelentenek; mert ennél többet nem is kívánhat képes és nem képes *mulattató* vagy *mulatságos* lapoktól valamely *tudományos szaklap*. (*ÖIL* 1877/XX, 423–424 - kiemelések tőlem)

Anglia felől azonban olyan elismerő kijelentések érkeztek, amelyek mindenekelőtt mégis a lap hungarológiai vonulatát látták a legerőteljesebbnek; a magyar kultúrába való beágyazottságot emelik ki például az ilyen, a *The Athenaeumban* közölt, és az *ÖIL* által büszkén idézett ismertetések:

„Összehasonlító irodalomtörténeti (sic!) lapok” is the title of a periodical for the comparative study of the literatures of different nations, edited by Profs. Brassai and Meltzl, in Clausenburg, Transylvania. It is to be in Hungarian, but will also contain contributions in any of the European Cultursprachen. One of the principal aims of the new paper is to convey information on the current literature of Hungary to foreigners, and, vice versa, of foreign works, chiefly of those that bear in some way or other on Hungarian subjects, to native readers. (*ÖIL* 1877/VI, 128)²¹

²¹[„»Összehasonlító irodalomtörténeti (sic!) lapok« címmel indul egy a különböző nemzetek irodalmának összehasonlító vizsgálatával foglalkozó periodika, melyet Brassai és Meltzl professzorok szerkesztenek Kolozsvárott, Erdélyben. A lap magyar nyelvű lesz, de tartalmazni fog szövegeket bármilyen európai kultúrnyelven. Az új lap egyik fő célja, hogy tájékoztassa a külföldieket a kortárs magyar irodalomról, és fordítva, az anyanyelvűeket a külföldi munkákról, főként azokról, melyek valamilyen módon a magyarokhoz kapcsolódnak.” – *A ford.*]

A lap e korai „félreolvasása”, vagy egyszerűen valamelyest leegyszerűsítő olvasata nem zavarhatta a szerkesztőket, sőt, az efféle ismertetéseket kínálták mintaként a magyar sajtó számára is. „Az »Athenaeum« velős ismertetése mintául szolgálhatott volna némely magyar szaklapoknak, melyek nem is tudták, hogy mit mondjanak rólunk.”²² Eközben az a paradox helyzet alakult ki, hogy a magyar közeg épp a lapnak a „magyar-ságát” nem vette észre, miközben az angol ennek mentén értelmezte. Az angol sajtó azonban értékelni tudta a komparatiztikai vonulatot is, mint a *The Academy*nek az alábbi ismertetése jelzi:

„With the last number the *Összehasonlító irodalomtörténelmi Lapok* closes its first series. A want of some vehicle for comparative literature has been long felt, and this enterprising periodical has now rallied a large force of contributors in most of the European languages, and their subdialects. The last numbers have greatly increased in bulk, and have contained many interesting comparisons of folk-lore. (...)” (*ÖIL* 1877/XIV, 295-296)²³

Ebben az értelmezésben az *ÖIL* hiánypótló kezdeményezés volt, amelynek igénye nemzetközileg már rég érződött. Ez ismét megerősíti a tényt, hogy Meltzl és Brassai, a saját kulturális tér sajátos, de a világon nem kivételes nyelvi rétegzettségének tapasztalatából kiindulva egy egyetemesnek mondható igényt érezhettek meg az irodalom(történet) újraértelmezésére. Valamivel eltérőbb viszonyulást olvashatunk ki az alábbi részletből, mely az *ÖIL*-re ugyan nem tér ki, de méltatja a lap egyik munkatársának, E. D. Butlernek tevékenységét:

Über *Butler's* in unserer Nr. II. besprochene Schrift sagt „The Academy” (v.23 Juni) „little book, indeed a very little book, but interesting as suggesting a hope that the Museum still continues to Hungarian literature the enlightened

²² Uo.

²³ [„A legutóbbi számmal zárja az *Összehasonlító irodalomtörténelmi Lapok* első évfolyamát. Régóta érezhető, hogy szükség van egy eszközre az összehasonlító irodalom tanulmányozására, és ez a vállalkozó szellemű folyóirat mostantól az európai nyelvek nagy részében és azok aldialektusaiban nagyszámú közreműködőt gyűjtött maga köré. Az utóbbi lapszámok tartalmilag gyarapodtak, és számos érdekes folklórszöveg összehasonlítását tartalmazzák. (...)” - *A ford.*]

patronage which distinguished it in the time of the late Mr. Thomas Watts. – Although literature proper is at a rather low ebb in Hungary at present, publications of great interest in the fields both of Hungarian philology and Of Hungarian history are continually brought out under the direction of the Hungarian Academy.” (ÖIL 1877/XII, 253)²⁴

Meltzlék e megjegyzést, mely elég határozottan megmutatja a nyelvek és irodalmak közti viszony hatalmi jellegét, ugyanakkor a két kultúra közötti érintkezést nemzeti intézményekhez kapcsoltn láttatja, s az ÖIL érdemeire nem tér ki, kommentár nélkül hagyják. Valószínűleg a szerkesztőket nem zavarta, hogy vállalkozásuk az Akadémia hungarológiai tevékenységének „csupán” egyik alternatívája, s így nem mindig látható, mivel a lap által képviselt hungarológia egy sokkal rétegzettebb elképzelésből nőtt ki, és nem csak kizárólag a magyar irodalmat helyezte fókuszba. Ha az angol sajtó egyes vitathatóbb kijelentéseire nem is reagál a lap, annál inkább válaszol arra, ami a magyar sajtóban megjelenik. Például a magyarországi barátságtalan fogadtatás váltotta ki a *Correspondance* rovatban a következő önlegitimáló szerkesztői levél megjelenését:

A Fővárosi Lapok t. szerkesztősége (Vadnai ur) júniusi egyik száma ujdonságai közt lapunkról nem tart semmi egyebet felemlítésre méltónak, mint csak azt a lakonikus statistikát, hogy 1. kötetünk: 14 magyar, 40 német, 2 francia, 8 angol, 6 olasz, 2 spanyol cikket tartalmaz. Jegyezze meg magának a tudományt rőffel mérő t. szerkesztőség, hogy rosszul számított és hogy **több van 40 német cikknel**; csakhogy ezek közt körülbelől harmincz tisztán magyar irod. tárgy! – A magyar mivelt közönséget pedig ideje korán figyelmeztetjük arra a szellemdús előzékenységre, mellyel a budapesti sajtó némely elterjedt terméke minket ugy is elég nehéz missiónkban támogat és – rőffel mér. Hogyha hazánkbeli *ilyes negativ részvét miatt lapunkat nem sokára külföldi cég kezébe kellene bocsátanunk*, akkor aztán fájdalom – 50 év alatt se fog annyi magyar (illetőleg magyar szellemű) cikket lapunkból (sőt külföldi tudósok kezébe jutó valamennyi lapokból is)

²⁴ [Butlernek arról az írásáról, melyet II. lapszámunkban tárgyaltunk, azt írja a The Academy, hogy „valóban kis könyvecske, de nagyon érdekes, amennyiben fenntartja a reményt, hogy a British Museum továbbra is folytatja a magyar irodalom felvilágosult pártfogását, mely a megboldogult Mr. Thomas Watts idejében jellemző volt. – Habár a hazai irodalom jelenleg meglehetősen gyenge Magyarországon, a magyar filológia és a magyar történelem területén nagy érdeklődésre számot tartó kiadványok folyamatosan jelennek meg a Magyar Akadémia irányítása alatt.” – *A ford.*]

összeszámíthatni a F. L. buzgó statistikusa, mint a mennyit jelenleg öt hó alatt. Hogy ha nagy áldozatainknak itthon, csak némileg megfelelné bár az a csekély részvét, melyre előre számíthatni véltünk, és ha p o. az egész nagy fővárosban nem volna tényleg csak fél annyi előfizetőnk mint – Spanyolországban van! akkor mi volnánk elsők, kik szeretett magyar nyelvünknek mind nagyon tért engednénk. A míg azonban az említett mostoha külső körülmények az ugyis eléggé gyakran ismételt kötszéges mellékletek még gyakoribb ismétlését meggátolják, voltaképpen ugyis csak a magyar irodalom legnagyobb érdekében vélünk működni, hogyha inkább csak az activ oldalra szoritkozva (l. „Előszó” 3. l.) a *tudományos importra* fektetünk főszólyt. *Igy legalább az egyik irányban törekszünk mind nagyobb kört foglalni el, miután a másik (közetlenül magyar) irányban való intentióink kellő viszhangra nem találtak itthon.* Csak hogy ennek az iránynak még intensivebb mivelése könnyen egészen elidegeníthetné lapunkat hazánk lapjaitól, a mit mi leginkább sajnálnánk, de a mitől csakis laptársaink óvhatnak meg. Így tehát nem csak kértünk a lapoktól, hanem követelünk is több igazságot a nemes ügy érdekében. (ÖIL 1877/XIII 279–280 - kiemelések tőlem)

Nem csupán a magyarországi szellemi környezettől való fokozatos elszigetelődés tünete ez a megértést és támogatást követelő levél, hanem a hungarológiai vonalnak a gyengülését/feladását is kijelenti azzal, hogy a hangsúlyt a „tudományos importra” helyezi. Az ÖIL eredetileg a magyar irodalom részeként határozta meg magát, s foglalkoztatta az, hogy miként lehetne külföldre közvetíteni a magyar kultúrát. Ugyanakkor sosem kívánt pusztán propagandisztikus eszköz maradni, hanem a hungarológiát – bár ezt így nem nevezi meg – egy olyan független és (ön)reflexív tudományként képzelte el, mely a komparatiztikába integráltan működne – ez olyan ideál, mely egyre szélesebbé tette a szakadékot az ÖIL és a magyarországi irodalmi intézmények között.²⁵ E törés az 1879 januárjában induló új évfolyammal konkretizálódott, amelytől kezdve a lap főcíme latinul szerepelt (*Acta Comparationis Litterarum Universarum*), és amellyel a szerkesztők tudatosan elhatárolták magukat az ÖIL első két évfolyamának hangsúlyosabban hungarológiai indíttatású komparatiztikájától, és igyekeztek egyre nemzetközibbé válni.²⁶ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az ÖIL érdeklődése megszűnt volna a magyar vonatkozású témák iránt: továbbra is szorgalmazta a magyar versek és népdal-

²⁵ T. Szabó, „Negotiating the Borders of Hungarian National Literature”, 57.

²⁶ Uo., 57–58.

ok fordítását, Petőfinek az új fordítóiról is gyakran beszámolt, s az állandó *Petőfiana* című rovat is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar költő világirodalmi elismerésben részesüljön.²⁷ Ennek ellenére egyre kisebb arányban jelentek meg például magyar nyelvű szövegek a lapban azzal párhuzamosan, ahogy a nemzetközi jelleg erősödött. A magyar közegetől való eltávolodás egy további, már az idézett 1877-es szerkesztői levélben megjósolt lépése következett be, amikor a lap székhelye Londonba helyeződött át, majd az 1880. március 15-i számmal kezdve a kezdőlapon Kolozsvár alatt a kiadás helyeként a Trübner Kiadó neve is megjelent, s végig ott maradt. Ez az áthelyeződés azért szimbolikus, mivel a szerkesztőség változatlanul Kolozsváron maradt, csupán a Meltzlék és a Trübner közötti kapcsolatot jelzi a londoni kiadó szerepeltetése a címlapon. Ez újabb bizonyítéka annak a folytonos helykeresésnek és önértelmezésnek, mely az *ÖIL* képlékenységének és laza szerveződésének meghatározó eleme. Még ezt követően is azonban az egyik legfőbb célnak a magyar tudományos élet eredményeinek nemzetközi ismertetését emeli ki többek között a következő, 1880. március 31-i számban szereplő cikk, mely az *ÖIL* (tágabban a magyar irodalom) és a *Trübner's American and Oriental Literary Record* kapcsolatát így magyarázza:

Azok közül az eredmények közül, melyeket az *Ö. I. L.* már második trienniuma küszöbén elért, annak a legszebb céljának valósításában, hogy külföldön a magyar névnek minél több becsületet és minél szélesebb elismerést vivjon ki, talán kevés van, mely neki nagyobb örömet okozhat, mint az a tény, hogy a *Trübner's Record* neve alatt világszerte ismeretes f. londoni szakközlöny ezentúl különös figyelemmel fogja kísélni hazánk tudományos mozgalmait is; mire az *Ö. I. L.* felhívja az illetékesek, jelesen hazánk orientalistái és többi philologusai figyelmét, szívesen elvállalván a netáni közbenjárást. Egyébiránt a Trübner világhírű cég mint az *Ö. I. L.* angol commissionariusé, ennek minden számának élén áll. A *Record* czime alatt eddigelő a következő magyarázó részlet volt olvasható: *A Register of the most important works published in North and South America, India, China, and the British Colonies; with occasional notes on German, Dutch, Danish, French, Italian, Spanish, Portugese, and Russian Literature.* Ezentúl oda lesz illesztve mint állandó kiegészítés: **and Hungarian literature.** Már két évvel ezelőtt felkeresvén megrendeléssel a *Record* szerkesztője az *Ö. I. L.*-t, állandó összeköttetés sine qua non-jául a magyar, nóha polyglott lap tőle ezt a f. formalis kiegészítést kérte; mi-

²⁷ Gaal, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*, 25.

re az angol lap egyelőre nem látszott hajlandónak. Most azonban f. é. február 21-én kelt levelében, ismételt figyelmeztetésünkre, ezeket írja ez ügyben: „*Wir würdigen vollständig die bedeutung des »and Hungarian« in der überschrift unseres Record u. haben uns entschlossen, diese verbesserung vorzunehmen.*” Ismeretes, hogy a Record az egész földgömb valamennyi nevezetesebb philológusai kezében van. (ÖIL 1880/LXVI, 88)

A Trübner cég rendkívül kiterjedt hálózatába való bekerülés egyrészt presztízskérdés volt, másrészt a világirodalomban betöltött pozíció megszilárdulását is jelenthette. A cég, melynek alapítója a német származású, Angliába kivándorolt Nicholas Trübner (1817–1884) volt, az amerikai könyvek importálása mellett, „Európa” és a „Kelet” között közvetítve, már az 1850-es évek elejétől fogva a keleti irodalmakra, a filológiára és a filozófiára szakosodott.²⁸ Bár a brit birodalmi logikát követve ez az orientalista érdeklődés elsősorban India és Ázsia egyéb területeire irányult, ahogyan azt a *Trübner's American and Oriental Literary Record* (1865–91) című havilap Meltzl által is idézett alcíme jelzi, mind az orosz, mind pedig a magyar irodalom beleférhetett egy tágan értelmezett orientalizmus-koncepcióba.

Az ÖIL Londonba való „áthelyezése” során egy kelet-európai, a többnyelvűséget mindennapi tapasztalatként megélő perspektívából kibontakozó egyetemi vállalkozás még nagyobb léptékű nemzetköziesítése valósult meg, amely nem egyetlen példája a Trübner és a magyar irodalom együttműködésének.²⁹ Mint látható, a londoni kiadóval való együttműködésben a két félt eltérő szándékok vezérelték: Trübner számára az ÖIL keletisége miatt lehetett érdekes, míg az ÖIL egyik fő célja volt univerzálissá tenni a saját komparatiztikai elképzeléseit. Ennek érdekessége, hogy ez a stratégia végül nem adott új lendületet az 1880-as évek közepétől egyre „fáradtabb” projektnek. Feltehetőleg a szimbolikus helyszínváltás mellett szükség lett volna a munkatársi kör revitalizálására, újabb személyek bevonására a szerkesztői munkálatokba, illetve Nicholas Trübner 1884-ben bekövetkezett halála által is gyengülhettek az ÖIL-t Lon-

²⁸ Leslie Howsam, „Trübner, Nicholas (1817–1884)”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/27771>.

²⁹ Duka Tivadar Kőrösi Csoma Sándor-kiadásának angol változatát szintén a Trübner jelentette meg. Erre lásd például Duka Tivadar Gyulai Pálhoz írott levelét 1885. április 20-án. Lelőhelye: MTAK Kt Ms 4748 / 218. A forrásanyagot T. Szabó Levente bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm.

donba fűző szálak. Valószínűsíthető az a feltevés is, amit T. Szabó Levente fogalmaz meg, hogy éppen a földrajzilag és kulturálisan perifériának vélt helyzet tud termékeny és sikeres táptalaja lenni egy többnyelvű, a „nagy” és „kis” kultúrák nyelvei és irodalmi között egyenlőséget tevő kezdeményezésnek.³⁰

Mint arról már szó esett, az *ÖIL* világirodalom-koncepciója a folklórnak kitüntetett helyet szánt, s ezért is született Meltzl tollából a *Javaslat egy magyar folklore társulat alapítása ügyében* című kiáltvány. Meltzl írása a néphagyomány megőrzésének a szükségessége mellett érvel, és kiderül az is, hogy mi értendő „néphagyomány alatt”: „városon és falun száz jellemző apróbb vonás merül fel beszélgetés közben, hol a család asztalán, hol a piacon, mezőn, vagy erdőn”, ez pedig lehet „népdal, példabeszéd, gúnynév, gyermekmondoka bármely nyelven stb. stb., szóval mindaz, miben oly gyakran a legmélyebb tudomány rejlik”.³¹ A cikk továbbá megemlíti, hogy egy ilyen feladattal foglalkozó társaság az Összehasonlító Irodalmi Társulat néven „már de facto létezik”, de hivatalos működése 1883. január 1-jétől indul. Ezt követi a Társulat szabályzata, mely egy rövid utalással bár, de határozottan megjelöli a mintát: „Az Ö. I. T. célja (hasonlóan a modern angol és amerikai Folklore-Societyékhez) (...)”. Miért minta az angol közegből származó folklórkutatás és nem minta a magyar (a Magyar Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak a már létező, folklórral kapcsolatos megoldásai)?

Erre lehetséges választ egy olyan, az előbbi felhívást néhány lapszámmal megelőző, az angol folklórtársulat – a világon az első ilyen társulatok egyike, melyet 1878-ban alapítottak Londonban – tevékenységéről szóló beszámolóban kereshetünk,³² amely kiadványaik felsorolása előtt ugyanúgy a „megőrzést” tűzi ki célként, a néphagyomány („Popular Antiquities”) körébe pedig a következőket sorolja: „relics of our Popular Fictions and Traditions, Legendary Ballads, Local Proverbial Sayings, Superstitions and Old Customs”, mely lényegében egyezik az *ÖIL* elképzeléseivel. Az angol társulat két további sajátossága szintén követendő elvnek bizonyulhatott: egyrészt, hogy nem csupán az angol néphagyomány érdekli, ami egyúttal a kiadványok címeiből is látszik – szerepel olasz, orosz stb. kultúrára vonatkozó munka –, hanem más népek folklórnak ismerete által a saját néphagyomány jobb, mélyrehatóbb megértését véli lehetségesnek, s ez kimondatlanul is az összehasonlító módszer igényét jelenti. A „The Folklore Society”-elnevezés is, valamilyen jelző hiányával azt sugallja, hogy a

³⁰ T. Szabó, „Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága az 1870-es években”, 458.

³¹ *ÖIL* XCVII–C (1881): 112–115.

³² *ÖIL* LXXXVII & LXXXVIII (1881): 126–8.

társulat nem kívánja földrajzilag meghatározni önmagát, s így érdeklődési körét földrajzilag leszűkíteni.³³ Mindez a korábban vázolt XIX. századi brit társadalomtudomány erős antropológiai irányultságának tudható be, melynek eredeti szándéka a gyarmatosított népek logikájának a megismerése volt; így nem meglepő, hogy az angliai folklórtársaság alelnökei között is olyan figurák szerepelnek, mint például Sir Edward Burnett Tylor antropológus, a folklórkutatással is intenzíven foglalkozó Henry Charles Coote történész és William Ralston Shedden könyvtáros és orosz-szakértő. Az *ÖIL* a „The Folklore Society”-hez hasonlóan nemcsak a saját népköltészet gyűjtését tűzte ki célként, hanem képes volt elvonatkoztatni annak etnocentrikusságától. Így a folklórkutatással kapcsolatosan egyszerre kétféle perspektíva érvényesült: a sajátot megmutatni akaró szándék és az etnocentrikusságtól elvonatkoztatni képes, a másik iránti antropológiai érdeklődés.

Az Ö. I. T. terve ennek ellenére megvalósíthatatlan maradt. Az 1889-ben Budapesten megalakuló Magyar Néprajzi Társaságnak nem lett tagja Meltzl, s a Társaság egyáltalán nem utalt Meltzl és az *ÖIL* eredményeire a folklórkutatás terén, valamint a felgyűjtött anyagra sem.³⁴ Ez annál is inkább meglepő, mivel az *ÖIL* vizsgálódásaiban annyira központi helyet foglalt el a folklór, hogy több ízben született javaslat egy *Encyclopoedia of the Poetry of the World* című kiadvány elkészítésére, mely a különböző kisebb-nagyobb kultúrák népdalait és azok fordításait tartalmazta volna.³⁵ Ha nem is sikerült ezt a kötetet létrehozni, csupán a *Symmikta* rovat anyagát is figyelembe véve az *ÖIL* lapjain mindenesetre jelentős korpusz gyűlt össze, mely távlatos kutatások alapját képezhetette volna, ha figyelmet szántak volna rá. Így tehát az, hogy Meltzl kimaradt a Magyar Néprajzi Társaságból, s hogy az *ÖIL*-t nem említik, annak lehet nyoma, hogy ezt a fajta néprajzi érdeklődést teljesen más paradigmába, azaz nem a nemzeti néprajz körébe sorolták – ez a párhuzamosság ugyanakkor a hazai és az *ÖIL* által képviselt gyűjtések között utólag mutatkozik meg.

A *Szemle*, *Bibliographie* és *Correspondance* rovatokban megjelenő kommentárok és ismertetések tehát arról tanúskodnak, hogy az *ÖIL* által képviselt hungarológia megvalósítására az angol közeg sokkal nyitottabb volt, mint a magyar, azon-

³³ Ezt a mából nézve egyesek amatőrizmusként látják, és a Society tevékenységét elégtelennek látják az angol folkloriztika fejlesztésének szempontjából. Jonathan Roper, „Folklore Studies in England”, *NNF News* 3 (2001): 10–12.

³⁴ Ma már azonban számon tartják, hogy Meltzl volt az első, aki egy magyar néprajzi társaság megalakítására tett javaslatot. Kósa László, *Magyar Néprajzi Társaság*, <http://www.neprajzitarsasag.hu/?q=bemutakozas>.

³⁵ *ÖIL* LIX (1879): 143–4, kiegészítve újra: LX (1879): 177.

ban mindkét nemzet – a saját világirodalmi elgondolásai felől közelítve – csupán egyik rétegét tudta látni és értelmezni egy ilyen mértékben összetett, a globális irodalmi folyamatok és a kialakulófélben levő hungarológia közötti köztes pozícióban³⁶ megmaradni kívánó koncepciónak.

A VILÁGIRODALMAK ÖSSZEhangolói – E. D. BUTLER ESETE

Az *ÖIL*-t gyakran vádolják azzal, hogy nem tudta gyakorlatba ültetni elképzeléseit. Közelebbről vizsgálódva azonban olyan személyeket látunk a lap körül, akikkel éppen azért volt sikeres az együttműködés, és akikhez éppen azért ragaszkodhattak a szerkesztők, mivel saját világirodalom-koncepciójuk megvalósítóit vélhették bennük felfedezni. Az angliai munkatársak közül ilyen Edward Dundas Butler (1845–1919), a British Museum könyvtári hivatalnok, aki fordítói tevékenysége révén kapcsolódott az *ÖIL* projektjéhez. Már hivatalbeli elődje, Thomas Watts (1811–1869) is intenzíven foglalkozott a magyar irodalommal,³⁷ és ezt az érdeklődést „örökölte” Butler, folytonosságot teremtve a magyar kultúra angolszász irányban való közvetítésében, amint azt a már idézett *The Academy*-beli cikk is hangsúlyozza: „suggesting a hope that the Museum still continues to Hungarian literature the enlightened patronage which distinguished it in the time of the late Mr. Thomas Watts.”³⁸ E kulturális közvetítési folyamat a már említett, az angliai környezetben *antiquarianism*ként ismert mozgalomhoz kapcsolódik, mely hozzátartozott a British Museum könyvtárosainak munkaköréhez, s egyik szándéka a „kis népek” kultúrájának felfedezése és pártolása volt. Az *antiquarian* típusú kulturális foglalatosságnak modern értelemben vett kulturális megőrzés szakmáivá való átalakulása ez időszakban történt: a XIX. század közepéig ez teremtette meg a fő kapcsolatot múlt és jelen között, s fő feladata a múlt materiális elemeinek a megőrzése és konzerválása volt. Ezt követően azonban egyre inkább a kulturális protekcionizmus egyik formájává vált, mely körül olyan diszciplínák is kifejlődtek, mint például a modern értelemben vett történettudomány, a szociológia, az antropológia, a művészettörté-

³⁶ T. Szabó, „Negotiating the Borders of Hungarian National Literature”, 57.

³⁷ Lásd Richard Garnett, „Watts, Thomas (1811–1869)”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/28893?docPos=3>, valamint Czifágy Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1860–1914* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 186.

³⁸ *ÖIL* XII (1877): 253.

net, az archeológia, a vallástörténet.³⁹ Ezeket a törekvéseket az orientalizmus XIX. századi divatja, tehát az egzotikusnak látott Kelet vonzása is táplálta, melynek egy tágabb értelmezésébe belefértek a kelet-európai kultúrák és irodalmaik, s így a magyar is.

Butler az első modern értelemben vett Kelet-Európa-szakértők egyike, akinek protekcionista álláspontja egyrészt munkahelyi kötelessége, s így érvényesítése akár presztízskérdés is, másrészt személyes rajongás függvénye. Bár a román, finn és görög nyelv is nagyon érdekelte, Butler elsődleges érdeklődési köre láthatóan a magyar irodalom volt, amiben valószínűsíthetően az angol–magyar unitárius kapcsolatok is jelentős szerepet játszottak.⁴⁰ A British Museum-beli tevékenységek, a fordítások és kötetkiadások mellett az *Encyclopaedia Britannica* Kilencedik Kiadásába (1875–1889) Butler írta a *Magyarország* címszót, melyben földrajzzal, történelemmel, nyelvel és irodalommal kapcsolatos információkat közölt.⁴¹ Czigány szerint ebben a munkában a magyar irodalommal kapcsolatos nézeteit Toldy Ferenc befolyásolhatta.⁴² Butlernek tulajdoníthatók továbbá Batsányi János, Bajza József, Csokonai Vitéz Mihály, Döbrentei Gábor, Eötvös Loránd, Erdélyi János, Fáy András, Garay János, Gyöngyösi István, Jósika Miklós, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly és Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, valamint Tompa Mihály rövid terjedelmű életrajzai.⁴³

Butler tevékenységét rajongással fogadták a magyar tudományosság hivatalos orgánumai, a Magyar Akadémia és a Kisfaludy Társaság, emellett a magyar sajtó és az összehasonlító irodalomtudomány úttörő lapja is: „Előre is kijelentjük, hogy Butler ezekkel a szép fordításaival is, melyeket volt alkalmunk elolvasni, kiérdemelte magának a magyar irodalom legnagyobb köszönetét.”⁴⁴ Az alábbi szerkesztői levelet az *ÖIL Correspondance* című rovatában közlik, miután az előző számban⁴⁵ Butler *The Cheap Dinner* című, magyar művek angol és német fordítását tartalmazó, valószínűleg 1875 körül kiadott művét⁴⁶ méltatják:

³⁹ Tim Murray, „Rethinking Antiquarianism”, *Bulletin of the History of Archeology* 17(2) (2007): 14, <http://www.archaeologybulletin.org/articles/abstract/10.5334/bha.17203/>.

⁴⁰ Kovács Sándor, *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011), 132.

⁴¹ Czigány Lóránt, „Magyar irodalom az Encyclopaedia Britannica tükrében”, *Új Látóhatár* 4 (1961): 372, http://ujlatohatar.com/?page_id=308.

⁴² Uo.

⁴³ Uo., 373.

⁴⁴ Az akkor még sajtó alatt lévő *Hungarian Poems and Fables for English Readers* című kötet kapcsán. *ÖIL* XIV (1877): 287.

⁴⁵ *ÖIL* II (1877): 33–35.

⁴⁶ Internetes elérés: <http://www.worldcat.org/title/olcso-ebed-the-cheap-dinner/oclc/65243719>.

Butler E. urnak London. Szives magyar levelét vettük és köszönjük szépen. Engedje meg, hogy a discretio mértékét félretegyük ily meglepő s ezért nevezetes jelenséggel szemben. A nagy világban oly fölötte ritkák a külföldi írók, kik Petőfi nyelvével foglalkoznak, hogy mindegyik felér egy solitaire-rel, melyet aranyba kellene foglalni és féltékenyen őrizni. Ezért csak irodalmi kötelességet és missiónk egyik legkiválóbb feladatát véljük teljesíteni, midőn – utólagos engedélye és megbocsátása reményében! – magyar levelét egész épségében és szeretetreméltóságában közzétesszük, ezáltal olvasóinkat is részesítvén ama ritka élvezetben, hogy angol tudóst magyarul beszélni halljanak: „British Muzeum, London 9/2/77. Tisztelt uram! Tegnap kaptam a hirlapot, melyet uraságod nyájasan küldött. – Örömmel olvastam a tekintetes szerkesztő kedves birálatját, melylyel kellemesen lepott meg; és jószívűségéért köszönetemet sietek most ezennel kifejezni. Remélem azonban, hogy idővel találhatok alkalmatosságot, a szép irodalmatok’ sok kis termékét még angolra lefordítani. – Melyek után szives üdvözléssel maradok tekintetes szerkesztő urnak alázatos szolgálja: Butler Ede.”(ÖIL 1877/III, 72)

Az ÖIL-nek presztízskérdést jelenthetett Butler kivételes érdeklődése a magyar kultúra iránt, azonban ennél is fontosabbnak mutatkozik az, hogy a British Museum könyvtárossával való kapcsolat ápolása sajátos hungarológiai elképzeléseik megvalósítására is alkalmas volt. Butler ugyanis állandóan szem előtt tartja a magyarok visszajelzéseit a műveivel kapcsolatosan, továbbá elfogadja a magyar irodalom szaktekintélyeinek útmutatását fordítói tevékenységét illetően.⁴⁷ Ezt a viszonyt pedig igyekszik minél transzparensbé tenni, mindig kiemelni, hogy tevékenysége kiknek az irányítása és tanácsa alapján történik. Például kiadványai előszavában külön utal arra, hogy az ÖIL jelentős szerepet játszott ezeknek a műveknek az elkészülése során. A *Hungarian Poems and Fables for English Readers* előszavában ismerteti, hogy a költemények nagy része már megjelent az ÖIL-ben, de ugyanakkor legalább ugyanolyan fontosnak látszik az a viszony, melyet egyéb magyarországi lapokkal is fenntart, azaz nem hagyja magát az ÖIL által ki-sajátítani, hanem egyensúlyozni próbál a különféle magyar érdekek és szemléleti víziók között. Ez azért is érdekes, mert úgy látszik, Butler alakja hangolja össze a különféle magyar lapok elképzeléseit a magyar irodalom külföldi propagálásáról, miközben – amint

⁴⁷ Czigány, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1860–1914*, 188.

láttuk – e lapok között (pontosabban: az *ÖIL* és a legtöbb magyar sajtótermék között) egymás meg nem értéséből fakadó feszültségek állnak fenn. Butler írja:

Encouraged by the favourable notice taken of a former attempt to introduce Hungarian Fables and Poetry to English Readers, the translator ventures to send forth this little volume, containing a few metrical English renderings of Poems by some of the best modern Hungarian poets, as well as several Fables by Fáy and other. Most of the Poems have been already published in the „Comparative Literary Journal”, (Összehasonlító irodalomtörténelmi Lapok,) edited by Drs. S. Brassai and H. Meltzl, at Klausenburg in Transylvania.

The translator desires to express his grateful acknowledgements to the writer of the literary columns in the Hungarian „Sunday Newspaper”, (Vasárnapi Ujság,) for several valued suggestions. He has also to thank the editor of the „Pest-Ofen Review”, (Budapesti Szemle) for his encouraging notice. The original of „The Mountain Chapel” (A bérczi kápolna) appeared in this „Review” for March–April of the current year.

The rhythm of the Hungarian poems has in many cases been retained in the English versification. (HPFFER, iii-iv)⁴⁸

A kicsit később, 1881-ben megjelenő, a *Buda halála* 6. énekének és egyéb szövegeknek a fordítását tartalmazó Butler-kötet elején újabb hivatkozás történik az *ÖIL*-re, megemlítve azt a projektet, mely Petőfi *Reszket a bokor, mert...* című versének minél több nyelvre való lefordítását tűzte ki céljául:

The translator has ventured to add, and generally in the original metre, a few Folk-Songs and other pieces, reprinted from the Klausenburg „Journal of

⁴⁸ [Bátorságot nyerve egy korábbi, magyar meséket és verseket angol olvasóknak közvetítő kísérlet kedvező fogadtatása láttán, a fordító arra vállalkozik, hogy kiadja e kis kötetet, mely néhány legjobb modern magyar költő verseinek, valamint Fáy és mások néhány meséjének angol nyelvű átültetését tartalmazza. A költemények legtöbbszörét már közölte a Dr. S. Brassai és Dr. H. Metzl által az erdélyi Kolozsvárott szerkesztett Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. A fordító szeretné hálás köszönetét kifejezni a Vasárnapi Ujság irodalmi rovatának írójának az értékes javaslataiért. Szintén köszönettel tartozik a Budapesti Szemle szerkesztőjének a bátorításért. A *The Mountain Chapel* (A bérczi kápolna) eredetileg ez utóbbi lapnak az idej, március-áprilisi számában jelent meg. A magyar költemények ritmusa legtöbb esetben megőriztetett az angol verselésben. – *A ford.*]

Comparative Literature”. Owing to the exertions of the editor, Dr. Hugo Meltzl, the short lyrical piece by Petőfi, „The Quivering Bush”, has been rendered into numerous languages and dialects (...)^{49 50}

Mindezekből talán nem elhamarkodott arra következtetni, hogy Butler protekcionista logikájának egyik kulcsfontosságú jellemzője a kölcsönös tiszteleten túlmenő gesztusokban a hierarchizáltság megszüntetésére való törekedés, ugyanis ezekből a szövegekből az derül ki, hogy önmagát olyan pártfogónak látja, aki nem áll a pártfogolt „kis” kultúra fölött, hanem annak mintegy alázatos szócsöve, annak szaktekintélyeire hivatkozva végzi a munkásságát, s így önmagát tulajdonképpen a lehető legtranszparensabb mediátorként kívánja pozicionálni. E mediálás nem csupán a magyar és az angol, valamint az angol világnyelv státusából kifolyólag pedig egy még kiterjedtebb kultúra között történik, hanem bizonyos szinten a magyar irodalmat képviselő intézményi rétegek között is, hisz Butler egyrészt 1877-től az *ÖIL* egyik legszívélyesebben üdvözölt munkatársa, másrészt 1879 februárjától a Kisfaludy Társaság levelező, s 1881 májusától a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja.⁵¹

Butler kulturális protekcionizmusának másik vonása a magyar szövegek „konzerválásában” rejlik, melyet a fordítói tevékenysége által valósít meg. A *Hungarian Poems and Fables for English Readers* című kötethez írt, már idézett előszóban felhívja olvasói figyelmét, hogy néhány legjobb *modern* költő versét fordítja le. Amikor a „modern” jelzőt használja, tulajdonképpen egy, az *ÖIL* által propagált fogalmat terjeszt ki, mely az 1870–80-as évek magyar irodalmi életében inkább negatív felhanggal bírt; az *ÖIL* azonban nyugatról már az első számban megjelenő *Előszóban* ennek pozitív árnyalatú, „korszerű” jelentését alkalmazza, amikor a komparatiztikát „modern tudományként” határozza meg,⁵² s Butler is ebben az értelemben használja.

⁴⁹ Edward Dundas Butler, *John Arany: The Legend of the Wondrous Hunt. With a few miscellaneous pieces and folk-songs* (London: Trübner and Co., 1881), <http://mek.niif.hu/00200/00215/html/>.

⁵⁰ [A fordító arra vállalkozott, hogy belefoglal a kötetbe, legtöbbször az eredeti verselést megtartva, néhány népdalt és egyéb szöveget, újraközölve a kolozsvári Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokból. A szerkesztő, Dr. Hugo Metzl erőfeszítéseinek köszönhetően Petőfi Reszket a bokor, mert... című rövid lírai darabja számos nyelvre és dialektusra lett lefordítva (...) – *A ford.*]

⁵¹ Czigány Lóránt, „Butler, Edward Dundas (1842–1919)”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/52382>.

⁵² *ÖIL* I (1877): 1–4.

Butlernek kizárólag az *ÖIL*-ben közölt fordításait megfigyelve is gyorsan igazolódik ez az irány.⁵³ Amíg Döbrentei Gábor volt a magyar irodalom fő propagálója az angolok irányában, addig a külföldiek inkább a magyar irodalom kezdeteivel és korai történetével ismerkedhettek meg, és csak a szabadságharc után kezdtek feltárulni számukra a XIX. század termékei is.⁵⁴ Butler törekvései újra alátámasztják azt, hogy az angol közvéleményt is sokkal inkább a magyar irodalom kortárs helyzete érdekelte.⁵⁵ Így tehát Butler fordítói munkássága egyszerre két részről érkező igényeket elégített ki: egyrészt a magyar irodalomét azáltal, hogy darabjait megismertette az angolokkal, másrészt az angolokét azáltal, hogy érdeklődésüknek megfelelő szövegeket közvetített. Ezzel is magyarázhatók a mindkét oldalról érkező olyan rövid lelkesedő fogadtatások, melyek nem feltétlenül térnek ki Butler fordításainak a minőségére. Terjedelmesebb kritikákban azonban felmerülnek Butler költői és fordítói képességeivel kapcsolatos értékítéletek is. Czigány Lóránt kutatásai alapján ezek lényegét a következőképpen foglalja össze:

Érzékeny ítélőképességgel, óvatosan fordított, s ha figyelembe vesszük, hogy tudós és nem költő volt, tulajdonképpen jók az átültetései. A magyarok ugyan szemére vetették, hogy fordításai túlzottan is a filológiai hűségre törekednek, mégis hamarosan a magyar irodalom „félhivatalos” tolmácsolójának tekintették (...).⁵⁶

Ugyancsak Czigány ismertet egy kritikát a *Hungarian Poems and Fables* című kötetéről T. Marzials tollából, amely az *Academy*-ben jelent meg 1877 februárjában, s amely Butler filológiai precizitását méltatja, de költői érzékét hiányolja, ezért számára inkább prózai fordításokat javasol.⁵⁷ Bár Marzials ugyanebben az évben a frissen indult *ÖIL*-nek szintén munkatársa lett (neve a címlapon az 1877/IX számtól kezdve jelentkezik), a lapban nem köszönnek vissza efféle vélemények. A lap szorgalmasan idézi mind a magyarországi, mind az angliai sajtó visszhangjait Butler munkáival kapcsolatban; vi-

⁵³ A Butler által lefordított versek: Vörösmarty: *Homeless (Hontalan)*, *The Forsaken Mother (Az elhagyott anya)*, *The Appeal (Szózat)*, *Beautiful Ilonka (Szép Ilonka)*; Arany János: *The Deserted Dwelling (Az elhagyott lak)*; Kölcsey Ferenc: *Hope and Memory (Remény, emlékezet)*; Gyulai Pál: *Weary (Fáradt vagyok)*; Petőfi Sándor: *The Autumn (Az ősz)*, *Quivering Leaves (Reszket a bokor, mert...)*; Vajda János: *Balmy Sleep (Édes álmom)*; Szász Károly: *How Fair (Be szép)*; Vajda János: *Sírárok XI-ike (Mikor a nap süt az égen...)*.

⁵⁴ Czigány, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1860–1914*, 109.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo., 188.

⁵⁷ Uo., 187.

szont csak az *ÖIL* által kiemelt reakciók felől rekonstruálva a recepció egyoldalúnak mutatkozik. A *The Academy*-től például olyan cikket idéznek, mely arról tesz jelentést, hogy mennyire kedvező fogadtatásban részesül Butler műve a magyar sajtóban, és hogy például a *Budapesti Szemle* Petőfi életművének a fordítására buzdítja őt;⁵⁸ a *Vasárnapi Újságnak* továbbá egy olyan méltatását ollózzák be, melyben Butler fordításainak hűségét emelik ki, úgy tartva, hogy nála senki sem lehet alkalmasabb a magyar költőknek az angol irodalomba való bevezetésére.⁵⁹ Egy évvel később azonban a *Közvéleményből* egy olyan passzust hoznak le, mely arról panaszkodik, hogy a magyar kritika nem szánt elég figyelmet Butler *Hungarian Poems and Fables* című kötetének, s ezt azzal indokolják, hogy az angol nyelv Magyarországon még mindig csak a felsőbb körökben ismeretes.⁶⁰

E kiemelt ismertetések, illetve méltatások szemléltetik, hogy Butler alakja mennyire fontos összekötő kapocsként működött az *ÖIL* és a magyar sajtó többi terméke között: egyike volt azoknak a kevés közös pontoknak, melynek megítélésében egyet tudtak érteni.

Az *ÖIL* számára tehát Butler nemcsak a magyar irodalom érdekében végzett tevékenysége miatt fontos, hanem önlegitimációs forrás is a komparatiztikába ágyazott hungarológiai elképzelések számára. Ráadásul az *ÖIL* képviselte összehasonlító irodalomtudományban jelentős elvek mentén is számíthattak Butlerre, mint a poliglottizmus (l. például Butlernek a *The Cheap Dinner* című triglott művének a lelkes üdvözlését), a fordításra alapozó kultúraközi párbeszéd vagy a folklórral kapcsolatos elképzelések. Ha a szépirodalmi művek fordításában Butler a magyar irodalom többféle tekintélyének útmutatására dolgozott is, a folklórdarabok esetében úgy tűnik, hogy kizárólag az *ÖIL*-lel működött együtt, hiszen az 1881-ben kiadott *The Legend of the Wondrous Hunt* című kiadvány népdalokat tartalmazó fejezete egy kivétellel mind olyan szövegek fordítását tartalmazza, melyek 1877–1879 között az *ÖIL*-ben szerre megjelentek.⁶¹

Miért pont az *ÖIL*-nek ajánlja fel Butler a népdal-fordításokat, és miért nem az Akadémiának vagy más magyarországi szépirodalmi lapnak? Erről két elképzelés is felállítható:

⁵⁸ *ÖIL* XI (1877): 211.

⁵⁹ Uo., 212–3.

⁶⁰ *ÖIL* XXVI (1878): 534–5.

⁶¹ Ezek a következők: *Cserebogár, sárga cserebogár; Kinek nincsen szeretője; Meghalok Csurgóért...; Vörös bársony süvegem; Csillagos az ég, csillagos; Álom, álom, édes álom; A merre én járok; Olyan a szemed járása; Kis kutya, nagy kutya; Káka tövin költ a rucza; Nem anyától lettél; Ha én rózsza volnék; Mikor én kis gyermek voltam; Feljött már a hajnal; Hervad az a rózsza.*

1. az 1850-60-as éveknek a nagy népköltészet-gyűjtési láza következtében irodalmi lapokban is közölnek népdalokat, az 1870-es évektől kezdve azonban szakkiadványokba szorúlnak ki (lásd Gyulai-Kriza levelezését a Vadrózsák kapcsán), s Butler így azért fordított népdalokat az *ÖIL* számára, mert máshol nem igazán érdeklődtek már irántuk.

2. a XIX. századi brit antropológia indíttatása szintén befolyásolhatta, amikor a brit gyarmatosítókat érdekelni kezdte a gyarmatok népének belső logikája. Mivel Butler az *ÖIL* esetében a saját folklór értékeinek a megmutatása mellett azt az antropológiai perspektívát is érzékelte, mely a másik, a nem saját néphagyománya felé is fordul, s mely a hibrid identitások és a többnyelvűség viszonyában nyer értelmet, jó lehetőségét láthatta az *ÖIL*-hez való újabb kapcsolódási módok, s a többes tájékozódási lehetőségek között újabb óvatos egyensúlyozási kísérleteket vihetett véghez.⁶²

Bár egy angol terepen történő kutatás nélkül nehéz E. D. Butler motivációit és tevékenységét mélyrehatóbban megismerni, kiemelkedő jelentősége a magyar-angol kulturális mediálásban az *ÖIL* és a magyarországi források felől is nyilvánvaló. Fordításaival a magyar irodalom érdekeit és az angol olvasóközönség tájékozódását is szolgálta, a szerteágazó kapcsolatrendszer (*ÖIL*, Kisfaludy Társaság, Akadémia, unitárius közösségek) ugyanakkor egyszerre szilárdította meg közvetítői pozícióját és tette átjárhatóvá számára a magyar érdekeken belüli törésvonalakat. Butler munkássága találkozási felület az *ÖIL* világirodalom-konceptiója és a magyar diskurzusnak a komparatiztika diszciplínájával szembeni elvárásai számára.

KONKLÚZIÓ

Amikor a magyar irodalommal kezdett el foglalkozni, s a magyar irodalmat Anglia felé igyekezett közvetíteni, E. D. Butler meglehetősen eltérő viszonyok közé került. Egyrészt

⁶² T. Szabó Levente, „The Subversive Politics of Multilingualism in the First International Journal of Comparative Literary Studies”, in *Paradoxes du plurilinguisme littéraire 1900. Réflexions théoriques et études de cas*, szerk. Britta Benert (Bruxelles: Peter Lang, 2015).

az *ÖIL* és a magyar sajtó egy része között feszültség érződött. Másrészt az *ÖIL* nézetei a hungarológia komparatistikába ágyazottságát, a tudományosság nyitott és párbeszéd-szerű megvalósítását, valamint a folklórkutatás antropológiai jellegét és céljait érintően eltértek az Akadémia és egyéb nemzeti intézmény által támogatott, elsősorban a saját, nemzeti értékek felmutatására irányuló projektek (*Literarische Berichte aus Ungarn, Egyetemes Philologiai Közlöny*) álláspontjától. Ennek okán ez a kezdeményezés a magyar közeg számára integrálhatatlanná vált. Külföldi, illetve nyugati nézőpontból azonban pontosan ezek az otthoni környezetben kibillentőnek számító kérdésfelvetések, valamint a Kelet-Európa iránt érdeklődők számára a lap „magyarsága” tekinthető izgalmasnak, s ez Butler példáján keresztül is látható, aki, úgy tűnik, sikeresen alkalmazkodott és egyensúlyozott a különböző elvárások között. Az *ÖIL* éppen emiatt emeli ki Butlert, hisz legitimációs forrásként tudja használni a külföld és a hazai közönség irányában. Mi több, Butler tevékenysége alkalmas a lap céljainak megvalósítására: speciális csatorna a magyar–angol, magyar–világirodalom tengelyén, továbbá munkássága beágyazható a lap által promotált komparatistika többnyelvűsége és fordításokra alapozó módszertani törekvéseibe.

Ma is elég nehéz az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokról* úgy beszélni, hogy koncepciójának, törekvéseinek és módszereinek rendkívüli összetettségét minden vonatkozásában láttatni tudjuk, s így nem lehet meglepő az sem, hogy a korabeli befogadók is mennyire különbözően viszonyultak a laphoz. Láthattuk, hogy a magyar, valamint az angol közeg felől érkező, a saját világirodalom-koncepción átszűrt egyoldalú értelmezések miatt a „magyarság” és a „nemzetköziség” között megmaradni, s eközben oda-vissza közvetíteni igencsak problematikus. Természetesen az angolszász anyag vizsgálata csak egyik szálát modellezheti az *ÖIL* köré szerveződő hálózatnak; az egyéb kultúrákkal való kapcsolódási pontok kutatása szintén fényt deríthet a paradigmák ütközésére és a kulturális párbeszédre.

HIVATKOZOTT MŰVEK

Brassai, Sándor és Meltzl, Hugó, szerk. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok/Acta Comparationis Litterarum Universarum*. Kolozsvár, 1877–1888.
<http://dspace.bcucuj.ro/handle/123456789/11579>.

- Butler, Edward Dundas. *Hungarian Poems and Fables for English Readers*. London: Trübner and Co., 1877.
- Butler, Edward Dundas. *John Arany: The Legend of the Wondrous Hunt. With a few miscellaneous pieces and folk-songs*. London: Trübner and Co., 1881. <http://mek.niif.hu/00200/00215/html/>.
- Czigány, Lóránt. „Magyar irodalom az Encyclopaedia Britannica tükrében.” *Új Látóhatár* 4 (1961): 369–374. http://ujlatohatar.com/?page_id=308.
- Czigány, Lóránt. *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1860–1914*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- Czigány, Lóránt. „Butler, Edward Dundas (1842–1919).” In *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press, 2004. <http://www.oxforddnb.com/view/article/52382>.
- Damrosch, David. „A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei.” Fordította Kupán Zsuzsanna. *Irodalomtörténet* 2 (2007): 161–179.
- Fried, István. „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában. Kolozsvár–Szeged–Meltzl–Zolnai.” *Tiszatáj* (2007/március): 95–107.
- Fried, István. „Fejezetek a magyar összehasonlító irodalomtudomány történetéből.” In *uő, Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Budapest: Lucidus Kiadó, 2012, 64–92.
- Gaal, György. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1975.
- Garnett, Richard. „Watts, Thomas (1811–1869).” In *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press, 2004. <http://www.oxforddnb.com/view/article/28893?docPos=3>.
- Howsam, Leslie. „Trübner, Nicholas (1817–1884).” In *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press, 2004. <http://www.oxforddnb.com/view/article/27771>.
- Kósa, László. *Magyar Néprajzi Társaság*. <http://www.neprajzitasasag.hu/?q=bemutatkozas>.
- Kovács, Sándor. *Angolszász–magyar unitárius érintkezések a 19. században*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011.

-
- Murray, Tim. „Rethinking Antiquarianism.” *Bulletin of the History of Archeology* 17(2) (2007): 14–22. <http://www.archaeologybulletin.org/articles/abstract/10.5334/bha.17203/>.
- Roper, Jonathan. „Folklore Studies in England.” *NNF News* 3 (2001): 10–13.
- Stocking, George W., Jr. *Victorian Anthropology*. New York: The Free Press, 1987.
- T. Szabó, Levente. „Negotiating the Borders of Hungarian National Literature. The Beginnings of the Acta Comparationis Litterarum Universarum and the Rise of Hungarian Studies (Hungarologie).” *Transylvanian Review* 1 (2013): 47–61.
- T. Szabó, Levente. „Az összehasonlító irodalomtudomány kelet-európai feltalálása és beágyazottsága az 1870-es években: az Acta Comparationis Litterarum Universarum – egy kutatás keretei.” In „... hogy legyen a víznek lefolyása...”, szerkesztette Benő Attila et al. Kolozsvár: Erdélyi-Múzeum Egyesület, 2013, 449–459.
- T. Szabó, Levente. „A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége.” *Helikon* 4 (2014): 541–559.
- T. Szabó, Levente. „The Subversive Politics of Multilingualism in the First International Journal of Comparative Literary Studies.” In *Paradoxes du plurilinguisme littéraire 1900. Réflexions théoriques et études de cas*, szerkesztette Britta Benert. Bruxelles: Peter Lang, 2015.